

Hecker Henrietta

*AZ UNIKORNISHAL ÉS EGYÉB MITOLÓGIAI ALAKOK, AVAGY EGY 18.
SZÁZADI FÖLDMÉRŐ SZAKMAI ÖNTUDATÁNAK VIZUÁLIS
BIZONYÍTÉKA*

Absztrakt

A Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményeinek levéltár-pedagógiai foglalkozásain gyakran kerülnek olyan dokumentumok az érdeklődés középpontjába, amelyek lokális eseményeket mutatnak be. A tanulmányban az MNL Tolna Vármegyei Levéltárában őrzött két 18. századi, Vertics Ferenc által jegyzett másolati térkép vizsgálatának kettős célja volt: egyrészt segíteni, bátorítani szeretnénk a nem történelem szakos pedagógusokat is abban, hogy a levéltárat potenciális partnerként tekintsék a nem formális oktatás terén úgy, hogy megmutatjuk két térkép vizsgálatával azt, hogy mennyire széles azon vizsgálatok, ismeretek köre, melyet a levéltár biztosítani tud. Másrészt azt a hipotézist vizsgáltuk, hogy a vizsgált térképeken szereplő ábrák hordoznak-e a térképre vonatkozóan többletinformációt. A vizsgálat során meg kellett győződnünk a térképeken szereplő elemek egyediségéről, majd vizsgálnunk kellett a két térképrészlet egyéb párhuzamait, a vonatkozó antik mitológiai történeteket. Ezt követően az eredményeket össze kellett vetnünk a két térkép tartalmával, valamint a 18. század utolsó harmadában meginduló folyószabályozási munkálatokról való ismeretekkel. A vizsgálat eredményeképp megállapítható volt, hogy Vertics a két térképen látható képi részlettel egyértelmű véleményt nyilvánított a folyószabályozás munkálataival kapcsolatban. A kutatás eredményeivel bátoríthatja az iskola és a levéltár partneri viszonyainak fejlődését is.

Kulcsszavak: levéltár; térkép; ikonográfia

Bevezető

A Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) levéltár-pedagógusai munkájuk során azt az elképzelést képviselik, hogy a levéltári iratok közül nem kizárólag a szöveges tartalmaknak van helye az oktatásban. A levéltárakban megtalálható változatos és különleges történelmi források érdekes témát jelenthetnek történelemórákon túl számos más tantárgy számára is. Fontos ezért, hogy a levéltár-pedagógiai tevékenység fejlesztése során minél gyakrabban kerüljenek bemutatásra olyan dokumentumok, melyek segítségével egyszerre szólítjuk meg a történelem szakoson kívül a más tantárgyat tanító pedagógusokat is. Mivel a levéltár a könyvtárhoz és múzeumhoz képest kevésbé ismert közművelődési tevékenységét illetően, és nehéz (viszonylag) új szereplőként stabil pozíciókat kivívni a nem formális oktatás már működő intézményei mellett, így tevékenységünk során arra is koncentrálunk, hogy mi magunk mutassunk rá azokra a kapcsolódási pontokra, amelyek szinergikus hatást eredményezhetnek. A tanulmányban ezért olyan dokumentumrészlet került vizsgálatra, amelynek egyaránt vannak politika- és gazdaságtörténeti,

földrajzi vonatkozásai, de nem nélkülözi a művészet- és vallástörténeti mozzanatok sem, ugyanakkor alkalmas lehet irodalmi szempontú felhasználásra, szabad interpretálásra is. Az ikonológiai-ikonográfiai vizsgálat módszere ráadásul szintén több tantárgy módszertani repertoárjában is megtalálható, így levéltár-pedagógiai alkalmazása megfelelő dokumentumok segítségével szintén releváns. Az ikonológiai-ikonográfiai megközelítéshez fontos inspirációt nyújtott továbbá a tankönyvek képi forrásainak, illusztrációinak vizsgálati iránya. (Fischerné, 2009)

Az 1760-ban a Dunántúli Kerületi Tábla ülnökévé kinevezett Sigray Károly báró elnöklése alatt 1771-ben Fejér és Tolna vármegye kezdeményezésére megindultak többek közt a Sárvíz medrét érintő szabályozási munkák is (Virág, 2005). A szabályozással kapcsolatban mind Fejér, mind Tolna megye számára több térkép is készült. Jelen írás e térképek közül kettőnek egy-egy apró részletét vizsgálja.

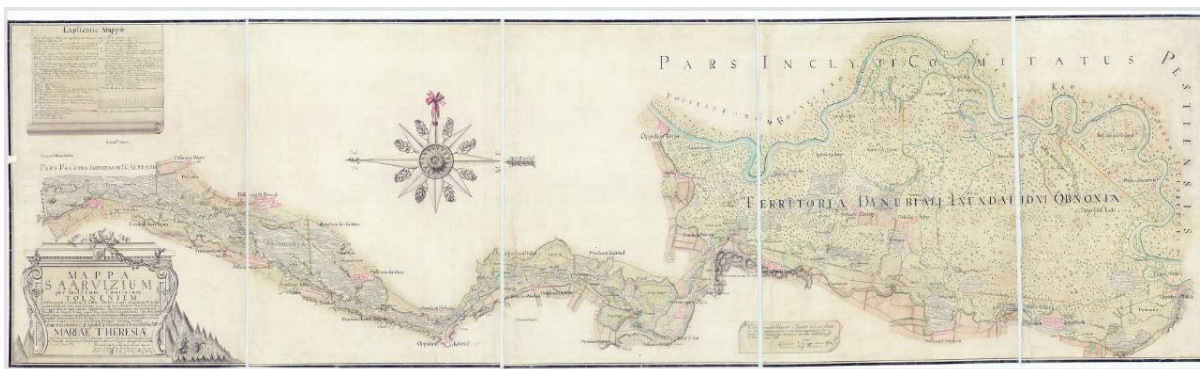
A térképek meghatározott céllal készített kommunikációs eszközök (Papp-Váry, 2012), melyek napjainkra közmegegyezésen alapuló ikonikus, és általában nyelvi jeleket (térkép tartalmának megnevezése, helyek megnevezése) tartalmaznak adott információ közlése érdekében. A térképészet fejlődése során kialakult gyakorlat szerint külön jelmagyarázattal is ellátják a térképeket. Minden olyan részlet, amely azt a célt szolgálja, hogy az információt minél pontosabban érthessük, a térkép elsődleges kommunikációs közlésének kell tekintenünk, függetlenül attól, hogy az nyelvi vagy vizuális jelként jelenik-e meg. Előfordulhatnak azonban a térképen olyan vizuális elemek, amelyek alapvetően nem jelentenek a térképhez kapcsolódó konkrét információt, szerepeltetésük a térképeken opcionális. Ilyen részleteknek tekinthetők a díszítő céllal megrajzolt részletek: keretek, kolofonok, egyéb illusztrációk.

A térképeken szereplő illusztrációk feladata azonban ettől eltérő, mivel alapvetően vizuális tartalmat szemléltetnek, egészítenek ki vizuális jelekkel. Ezek a sokszor művészi kivitelű vizuális jelek gyakran merítenek a mindennapi élet képei mellett mitológiai témákból, melyek a vallástörténeti-művészeti kommunikációs háttérrel támasztják alá az adott térkép tartalmát, ezért ezeket a térképek szerves részének kell tekintenünk. (Basics, 1998)

A térképek

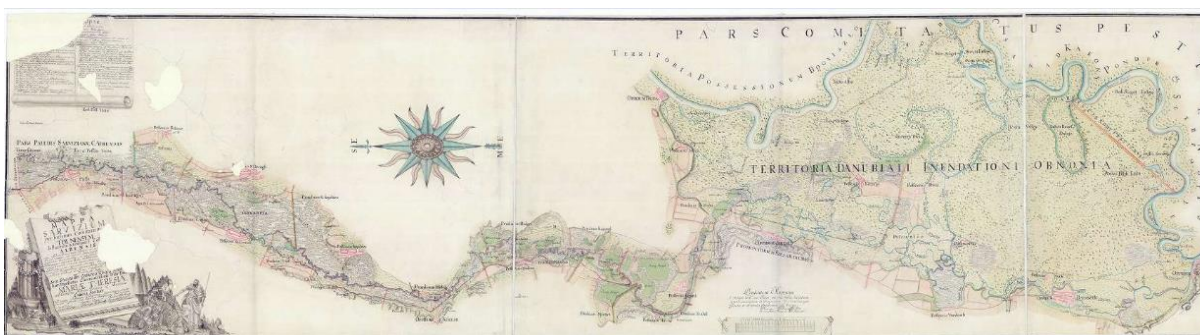
A vizsgálandó térképeink: a Mappa Sárvizium per Comitatum Tolnensem (továbbiakban „A”, ezen egy unikornishal szerepel) és a Mapa Sárvizium per Comitatum Tolnensem (továbbiakban „B”, amelyen egy három alakos csoport látható).

1. ábra: Mappa Sárvizium per Comitatum Tolnensem

Forrás: MNL TML XV 3 T. 131

2. ábra: Mapa Sárvizium per Comitatum Tolnensem

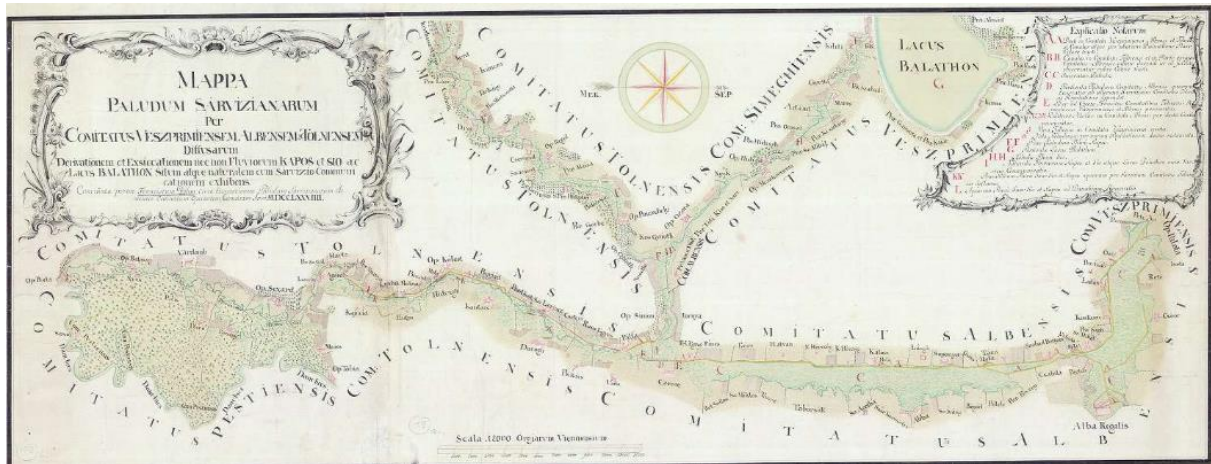
Forrás: MNL TML XV 3 T 130

A két térkép ugyanannak a térképnek, a Sárvisz folyó Tolna megyei szakaszát ábrázoló térképnek két változata. A térképek méretüket tekintve majdnem azonosak (239 x 69 és 234 x 63 cm, méretarányaik: 2100 bécsi öl:133 mm és 2400 bécsi öl:158 mm). A térképek eredetijét a kolofon szerint Böhm Ferenc kamarai földmérő készítette Krieger Sámuel és Deáky József királyi földmérők közreműködésével 1772-ben - bár az évszámot a térképek közül csak az „A” térképen olvashatjuk¹. A földabroszok a Sárvisz Fejér és Tolna megyei, valamint a Duna Tolna és Bács közötti szakaszát ábrázolják az árterekkel és a tervezett vízvezető csatornákkal, valamint a településekkel és malmokkal együtt. Mindkét térképen feltüntették, hogy másolati példányról van szó, melynek készítője Vertics Ferenc, Tolna vármegye geometrája. Az „A” térkép esetében a másolat 1792-re datálható, a „B” térképen nem található erre vonatkozó adat². Böhm Ferenc eredeti térképe nem maradt fent, fennmaradt viszont egy 1784-ben készült térképe, amely a Sárvisz, Sió és Kapos folyókat mutatja. (lásd 3. sz. ábra)

¹ A „B” térkép helyenként (a kolofonnál és a jelmagyarázatnál) sérült.

² A térképet az adatbázisba keletkezési év megjelölése nélkül, 1800-ra datálva vették fel. Ennek oka ismeretlen.

3. ábra: Mappa paludum Sárvizianarum per comitatus Veszprémiensem, Albensem et Tolnensem

Forrás: MNL TML XV 3 T 133

Tolna megye korabeli természetföldrajzi viszonyai

Tolna megye 18. századi természetföldrajzi viszonyairól érzékletes leírás olvasható Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica* című munkájában (Kun, 1979). Bár a leírás majdnem 50 évvel megelőzi a térképek keletkezési idejét, a megye vízrajzi viszonyaira vonatkozó megállapításokat az 1770-90-es évekre is érvényesnek tarthatjuk. A leírás Általános rész Fizikai fejezetének IV. §-a foglalkozik a megye folyóival, sorrendben a Sárvízzel, a Sijóval³, a Kapossal és a Kupával⁴. A Sárvíz folyó neve mocsaras, posványos jellegére utal, környékét hosszabb bekezdésben mutatja be: mocsaras, nádas, a sár miatt áthatolhatatlan, a folyó medre mentén terjengős állóvizek találhatóak. Hasonló leírásrészletek olvashatók a Siónál és a Koppánynál.

A török uralom végével megindult a megye benépesítése: mind országon belülről, mind országhatáron kívülről érkeztek az új lakosok, akiknek sok és nehéz munka árán sikerült ismét bőségesen termő területeket kialakítaniuk. A 18. század második felére azonban egyrészt elegendő mezőgazdasági művelésbe vonható terület sem volt, másrészt a Sárvíz menti területek mocsaras jellege akadálya volt nemcsak a terület mezőgazdasági művelésbe vonásának, de a megfelelő infrastruktúra kialakításának is. Ezek is indokolták a megye vízrajzi viszonyainak átalakítását (Babai, 2010; Dóka, 1979).

A térképek vizsgálatáról

A térképek vizsgálata több szempont szerint is történhet. Az ikonológiai-ikonográfiai vizsgálat művészettörténeti szempontból térképek esetében ugyan nem jellemző, de a fent nevezett térképek ezt lehetővé teszik. A kolofonok mellett ugyanis olyan mellékalkalakok találhatóak, melyek túlmutatnak azokon a dekorációs céllal készült illusztrációkon, amelyek a térképen megjelenített terület gazdagságát pusztán a természeti kincsek megjelenítésével kívánják bemutatni. Mindkét térkép kolofonja mellett egy-egy mitológiai,

³ Ma: Sió.

⁴ Ma: Koppány

vagy annak tűnő jelenet látható, vizsgálatom e tárgyait ezért kiindulásképp a térképek illusztrációinak tekintem. Ezek az illusztrációk azonban a művészi élményen túl olyan közlést is hordoznak, amely segítségével bepillantást nyerhetünk abba, hogy miként gondolkodott Vertics a folyószabályozási munkálatokról.

Az ikonográfiai elemzés előtt meg kellett állapítani, hogy az illusztrációk szerepeltek-e eredetileg a térképen, és ha igen, kinek a munkái lehettek. Mivel az eredeti Bóhm-térkép helyett csak egy későbbi, 1784-es változat maradt fent, amelyen azonban nem látható illusztráció, át kellett tekinteni a Bóhm Ferenc, Krieger Sámuel és Deáky Ferenc által jegyzett térképeket. A vizsgálatba bevont térképállomány elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárának (a továbbiakban MNL TML) térképállománya, másodszorban a Hungaricana adatbázisában szereplő térképek voltak⁵. A vizsgálat során párhuzamos térképnek tekintettem azokat, amelyeken a kolofonon és jelmagyarázaton kívül, illusztratív jellegű részletek – a vizsgálat e szakaszában tartalomtól függetlenül - láthatók.

A vizsgálat alapján megállapíthatóvá vált, hogy nincs olyan, Bóhm, Krieger vagy Deáky által készített térkép, amely illusztratív részeivel párhuzamot alkothatna az „A” és „B” térképpel, azaz az illusztrációk készítője legvalószínűbben a térképmásoló Vertics Ferenc lehetett⁶. Talán ennek az illusztratív készségnek adta kezdeti tanúbizonyságát Vertics a Lengyel településről készített térképén (Mappa terreni possessionis Lengyel MNL TML XV 3 T. 98), amelyen kolofonja mellett mitológiai alakok ugyan még nem, de az antik életérzést biztosító környezet már megjelenik.

Ugyanakkor a 18. század végi térképek között több olyat találunk, melyek kolofonjánál, esetleg szélükön gazdagon díszített jelenetek láthatók. Az illusztrációkat tartalmilag két csoportra oszthatjuk: egyik csoportjuk a térképen ábrázolt területek természeti kincseit, gazdagságát vagy egyéb jellemzőit életképekkel, állat- vagy növényábrázolásokkal hangsúlyozzák, míg a másik csoportban levő térképeken mindezt antik mitológiai jelenetekkel, jellemző isteni attribútumokkal felruházott alakokkal illusztrálják. Ezek az illusztrációk a megrendelő vagy az alkotó műveltségességét is a térkép részévé teszik. A vizsgált térkép-illusztrációk is ebbe a második csoportba tartoznak.

Az oktatási rendszerek fontos feladata volt minden korban a gyakorlati tudás átadásán túl a kulturális hagyományok továbbörökítése is (Halász & Annási, 2011). A 18. században mind az osztrák területen, mind hazánkban végzett hadmérnökök, bányamérnökök, geometrák magasan képzett, latin (és görög) nyelvet, valamint klasszikus irodalmi műveket ismerő értelmiségiek voltak (Pukánszky & Németh, 1997). Mérnöki tanulmányok folytatása elképzelhetetlen rajzkészség hiányában. Ez a rajzkészség megkövetelte a tervrajzok elkészítéséhez szükséges tudást, ugyanakkor lehetővé tette egyéni díszítőmotívumok, részletek invenciózus felhasználását is. Művészettörténeti szempontból a 18-19. század

⁵ Feltételezhető, hogy az adatbázisban megtalálható minden olyan fennmaradt korabeli, jó állapotban lévő térkép, amely jelentősebb építkezéshez (akár folyószabályozás, akár földesúri vagy vármegyei építkezés) készült. A széleskörű vizsgálatot indokolta, hogy a nevezett földmérők nemcsak Tolna megyében végeztek mérnöki munkákat, továbbá 18. századi térképek nem kizárólag levéltárakban találhatóak.

⁶ Hasonló párhuzam a Krieger Sámuel által 1776-ban készített, de Schneemann Ferenc által 1795-ben másolt MNL TML XV 3 T. 214 jelzetű, Mappa geographica exhibens fluvium Kapos per comitatum Tolnensem című térkép. Ebben az esetben sok hasonló vonást mutatnak a Kapos térképének keletkezési körülményei (pl. eredeti és másolati évszám, Tolna vármegyei munkaviszony, mitológiai tematika).

fordulója hazánkban a klasszicizmus, szentimentalizmus és romantika határa, a klasszikus görög-római eszmények, formák és tematika mellett már megjelennek az egyén igényeit, alkotói szabadságát hangsúlyozó művek is. Ezt a kettősséget tükrözik a térképek illusztrációi is. Ugyanakkor, mivel a hasonló illusztrációk nem elengedhetetlen részei a térképeknek, felvetik annak lehetőségét, hogy a rajzoló üzenetét tolmácsolják (Tevan, 1984), esetleg az egyéni szépérzék vagy művészi készség bizonyítékként szolgálnak.

Az „A” jelű térkép vizsgálata

A kézzel rajzolt térkép kolofonjának latin nyelvű felirata alapján az 1772-ben „Mária Terézia uralkodása alatt tekintetes Tolna vármegye számára” készült térkép a Sárvíz területét ábrázolja „Fejér megyétől Bába településig, a terület kiszáraitására tervezett csatornának, a környező települések és fontosabb épületek (malmok, majorságok) jelölésével”. A térképen Tolna településtől Bábaig a Dunát és környékét is feltüntették. A kolofonon kívül a térkép önálló információval szolgáló részei a bal felső sarokban található jelmagyarázat, a felső részen található szélrózsa, mely a térkép nem északfejes tájolását mutatja, valamint a Vertics Ferenc másolói tevékenységére, és a térkép 1792. évi elkészültére vonatkozó keretes rész, a térkép jobb alsó részén.

A kolofon díszes betűkkel írt Saarvizium felirata és a levéldíszes kolofonkerete mellett néhány cm-es nagyságú halfarokban végződő kecskeszakállas egyszarvú látható. Vajon mi inspirálhatta Vertics választását, és milyen jelentést hordozhat az illusztráció a térkép tartalmára vonatkozóan?

4. ábra: Részlet az "A" jelű térképről

Forrás: MNL TML XV 3 T. 131

„A szimbolikus gondolkodásmód, a köznyelvi képes beszéd és a rajzolt jelképek évezredek óta az emberiség közismert és nélkülözhetetlen eszközei.” (Hoppál, 1988, p. 5) Hoppál Mihály szerkesztői bevezetőjében a vizuális kommunikáció elemi szükségességét hangsúlyozza. A szimbólumok használata, értéke az adott kultúra ismerőjévé, tagjává avat minket, sokszor szavakkal ki nem mondott tudást, gondolatokat, érzéseket közvetítve. A közös kultúra elemeinek használata feltételezi mind az alkotó, mind a befogadó részéről az azonos, vagy ahhoz nagyon hasonló értelmezést. A térképen található illusztrációk értelmezéséhez meg kell vizsgálnunk az ábrázolt szimbólumokat. Ugyanakkor a szimbólumok értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a szimbólumok összetett jelenségek, ezért a megfelelő kontextus kiválasztása nem mindig egyértelmű.

A halfarkú unikornis

A képen szereplő, narválszarvú unikornishal különleges mitológiai lény: egyesíti magában az egyszarvú és a hal szimbolikáját, ugyanakkor magába foglalja a kecskek attribútumait is: az erdő közepén, nádasokkal benőtt területen felsőtestével és halfarkával kiemelkedő, deréktájon vízinövényzettel takart lény kecskeszakállal jól felismerhető, ellentétben a mellső lábain látható patákkal, amelyek a láb állása alapján inkább ló- mint kecskepata. Mi lehetett az előképe ennek az illusztrációnak?

A magyar címertanban ismert hazai címerek között többen is feltűnik az egyszarvú, sőt az erdélyi Kornis család nevében is őrzi ezt a mitológiai lényt. A Kornis család címerén kívül egyszarvút találunk pl. Petneházy Dávid Mátyástól kapott címerében (Fejérpataky, 1888), a Szapolyai család (Gyulai, 2008), valamint a négyesi Szepessy János és Zsigmond címerében (Gyulai, 1997). Az egyszarvú bár az európai címerekben már a 12-13. században megjelenik (Malczovich, 1888), az első hazai példái mégis jó 200 évvel későbbiek, és feltételezhetően nyugati, itáliai hatást tükröznek. A Szapolyaiak címercseréjével kapcsolatosan a művelt főúri eszményt jelképezi az új címerállat. Végezetül talán nem véletlen egybeesés, hogy a Sigray család címereiben is megjelenik az egyszarvú (Kőszeghy, 1910), melynek tagja a már említett báró Sigray Károly táblai ülnök.

A hal több nemesi címerben megtalálható: a Wesselényiekében (Doby, 1883, Csergheő, 1890) vagy a még korábbi Eresztvényi-címerben (Schönherr, 1895) is ez az állat szerepel. Települések címerében is látható évszázadok óta például Kiskunhalaséban, de vármegyei címerben (Bihar megye) is előfordul. Felkapott címerelemmé az 1990-es években vált, amikor korábban címerrel nem rendelkező települések is készítették címert (pl. Fadd község). A bőség, termékenység, gazdagság általános szimbólumaként értelmezhető, mely jelzi a terület meghatározó vízrajzi jellemzőit, élővilágának fontos részét.

Lehetséges tehát, hogy a Sigrayak címerében levő egyszarvú volt az illusztráció kiindulópontja, ugyanakkor az ábrázolás sokkal komplexebb és inkább helyhez, mint személyhez kötött, így nem értelmezhetjük a munkálatokat kamarai részről összefogó báró előtti hódolatként.

Az egyszarvú

Az egyszarvú uralkodók jelképe volt minden civilizációban, de Pliniusnál az évszakok, azaz a teljes naptári év, az éves ciklikus körforgás megtestesítője (Pál & Újvári, 2001) is. Bár a keresztény kultúrkörben a tisztaság és erény szimbólumává vált, a vizsgált ábrázolásból azonban hiányzik az unikornist megszelídítő szűz, így ez az értelmezési lehetőség nem kínálkozik kézenfekvőnek. Sokkal inkább a lény vad, megzabolázhatatlan természete kap szerepet: dús növényvilág, sűrű erdő veszi körül, emberi civilizációnak, embereknek semmi nyoma a képen. A Távol-Keleten az esővel és a víz jelképezte termékenységgel hozták összefüggésbe, ez Európában kevésbé hangsúlyos tulajdonsága. Ugyanakkor az egyszarvú legendás tulajdonságai közé tartozik, hogy a szarvával képes megtisztítani a vizet a méregtől. Ez az oka, hogy az elmúlt évszázadokban rendszeresen fizettek uralkodók jelentősebb összegeket unikornisszarvakért (valójában narválszarvakért) abban a reményben, hogy a méreg általi haláltól megóvják magukat. Ezért kerülhetett az egyszarvú különösen a 18. században kedvelt motívumként patikák címerébe, nevébe (Grabarits, 2016).

A hal

A hal és a sellő is erőteljes, vízhez kapcsolódó szimbólumok, s mint ilyenek, az örökléthez, újjászületéshez tartoznak, mivel a víz szimbolikus értelemben a megújulást, újjászületést jelképezi. A hal ugyanakkor nemcsak termékenységszimbólum az ívási időszakban lerakott peték sokasága miatt, de egyben fallikus jelkép is (Hoppál et al., 1988), a periodikusan visszatérő bőség biztosítója.

A kecske

Egyértelműen kecskére csak az ábrázolt lény szakállá utal. Bár a kereszténység idején a kecskebakhoz negatív jellemzők kapcsolódtak leggyakrabban (Hoppál et al., 1988), a termékenységszimbólum mivoltát még akkor is megtartotta. A keresztény vallás kialakulását megelőzően két görög istenhez, Dionüszoszhoz és Pánhoz kapcsolódnak olyan rítusok, ahol a kecske központi szerepet kap: Dionüszosz szent állata a kecske, míg Pánt gyakran kecskelábbal, kecskeszarvval ábrázolták, a zodiákuson pedig a Bak csillagképben látjuk viszont (Hoppál et al., 1988), úgy, ahogy Vertics is ábrázolja, félig kecskeként, félig halként.

Hogy valóban Pánt látjuk a képen, érdemes felidézni a történetet: Pán, aki Zeusz tejtestvére volt azáltal, hogy mindkettejüket Amaltheia kecske szoptatta, Arkadia erdőségeiben élte a pásztorok nyugodt életét. A délutáni szunyókáláson és a nimfák kergetésén kívül nem sok dolog érdekelte, az a legkevésbé, hogy isteni társai lenézték és kihasználták, az arkádiaiak pedig időnként tiszteletlenül bántak vele (Graves, 1970). Gravesnél ugyan nincs rá utalás, de elterjedt Pánról az a történet, hogy Egyiptomban volt épp, amikor Tüphón, a szörny hirtelen feltűnésével menekülésre késztette az istent. A menekülő Pán

a folyóba ugrott, és hogy el tudjon menekülni, hallá akart változni. Az átváltozás nem sikerült teljesen, így félig kecske, félig hal alakjában is szokták ábrázolni⁸.

Hogy valóban Pánról van szó, az további két részlettel is igazolható. A buja istenséget több nimfa, istennő is a kegyeibe fogadta, legalább kettőt ismerünk azonban, akik hanyatt-homlok menekültek Pán elől. Az egyik Szürinx nimfa volt, akit menekülése közben az istenek nádszállá változtattak, és akiből a bánkódó Pán az első pánsípot készítette, a másik pedig a fenyővé változott Pitüsz. Tolna megyében forrásokkal igazolhatóan nem volt olyan terület a 18. században, ahol jelentősebb őshonos fenyőerdők voltak. Ezért az illusztráció fenyőfát idéző kúpos lombú fái megengedik a feltételezést, hogy a fenyőfa valójában az átváltozott nimfa lehet. Mivel mindkét növény megjelenik az illusztráción, ez azt jelezheti, hogy a történet minden bizonnyal a 18. század végén ismert lehetett Vertics számára. Ez az ábrázolás hivatott a Sárvíz természeti környezetének és magának a folyónak a vadságát, zabolátlanságát, ősi, természetes erejét, valamint a termékenységet, bőséget hangsúlyozni. Ugyanakkor az egyszarvú szarvának csodatévő, víztisztító ereje jelképezi azt a lehetőséget, amely a Sárvíz szabályozása egy egészségesebb környezetet jelent az itt élő, ide betelepülni szándékozó lakosság számára (Andrásfalvy, 1976).

A nyilvánvaló egyezés miatt nem tekinthetünk el a Bak csillagképhez kapcsolódó asztrológiai hagyomány egyes, idevágó részleteinek megemlékezéséről sem (Pál & Újváry, 2001), még ha e megállapítások nélkülözik a tudományos bizonyítékokat is. Eszerint a Bak jelképezi a távlatokban való gondolkodást, megfontoltságot, a jó szervezőkészséget, melynek eredményeként időtálló érték jön létre. Ezt részletekbe menő, aprólékos tervezőmunkával, az összefüggések feltárásával lehet megteremteni. Mindezek alapvető készségek a mérnöki tevékenységnél is, és magára a folyószabályozás véghezvitt – illetve a térkép készítésének időpontjában részben még csak tervezett – munkálataira is illő konnotációk.

A „B” jelű térkép vizsgálata

A tanulmány második részében a „B” térkép illusztrációját vizsgáljuk meg. Tartalmilag a térkép minimális eltérést mutat az „A” jelűhöz képest. A legfontosabb eltérés a kolofon melletti illusztráció. Amíg az „A” térkép természeti környezetben állat- és növényalakú mitológiai alakokat vonultat fel egy hangsúlyozottan dehumanizált környezetben, addig a „B” térkép illusztrációja egy három emberi alakból álló kompozíció.

⁸ A Theoi Project kutatásaiban van nyoma a mítosz e változatának (Theoi Project, n.d.).

5. ábra: Részlet a "B" jelű térképről

Forrás: MNL TML XV 3 T 130

Az alakok öltözékét figyelve nyilvánvaló, hogy nem hagyományos életképet alkotott a készítő, ezért ebben az esetben is mitikus-szimbolikus alakokat kell sejtenuk az illusztráción. Viszonylag egyszerű párhuzamként könnyen adódik a Poszeidón és Démétér alakja, illetve a Démétérhez kapcsolható Triptolemosz története. Van azonban néhány zavarba ejtő részlete az illusztrációnak.

A férfialak

A földön ülő férfialak egyik kezében korsót tartva vizet önt. A korsó és a testhelyzet behatárolja a cselekvéseket: a víz nem parttalanul, korlátlan mennyiségben ömlik, a férfialak is helyhez kötött, mozgása korlátozott. A víz, valamint a szigonyábrázolás miatt gyaníthatjuk alakjában Poszeidónt (Graves, 1970). Mégsem állítható azonban egyértelműen, hogy Poszeidónt látjuk, egyrészt a nőalaknak való alárendelt helyzete miatt, másrészt ismeretesek olyan térképek, ahol alakja határozottan domináns⁹, tengeri szörnyek veszik körül. Poszeidón a tengerek, vizek birodalma felett uralkodott, ugyanakkor „földrengető” mellékneve ősi, tellurikus mivoltára is utal, ezért is képzelhető el nehezen ilyen alárendelt helyzetben Zavart keltő azonban, hogy szigonya nem három-, hanem négyágú, és így inkább hasonlít mezőgazdasági munkára alkalmas vasvillára, mint Poszeidón szigonyára. Szintén eltér a megszokott Poszeidón ábrázolásoktól az alak koszorúja, melyet itt kalászos

⁹ Pl. itt: Gouvernement General de Bretagne, sive Ducatus Britanniae Minoris Superioris et Inferioris. Jelzet: B V a 104 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

növényből, esetleg vízínövényből (nád, sás) fontak. Valószínűbb tehát, hogy folyamistenként, konkrétan a Sárvíz folyó isteneként azonosítható allegorikus személye, mivel hasonló folyamisten-ábrázolások ismeretesek más térképekről is¹⁰.

Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy az ábrázoláson nem a Sárvizet megszemélyesítő istenséget, hanem a koszorú és a végzett mezőgazdasági tevékenység okán esetleg Szaturnust, a vetést felügyelő római istenséget láthatjuk. Ez sem állítható azonban teljes bizonyossággal, mivel a jellemző Szaturnusz-ábrázolásokon az isten kezében a vetés leartatásához használt sarló, vagy kasza szerepel¹¹.

A férfialak egyértelmű azonosítása tehát nem lehetséges, de bizonyosan a meghatározott szabályok szerinti földművelést vagy a gazdagon termő, folyóvizekkel öntözött területeket is jelképezi.

A nőalak

A nőalak bal kezében felső végén rovátkolt, hosszúság mérésére alkalmas, vonalzószerű botot tart. Alakja a termékenységet jelképező férfialak fölé magasodik, jobbra parancsolóan a férfira mutat. Testtartásából úgy tűnik, egyben védelmezi is az előtte ülő gyermeket. A folyószabályozás fontos célja volt, hogy mezőgazdasági művelésre alkalmassá váljanak a folyó menti területek, így felmerül a nőalak Démétérként való azonosítása (Graves, 1970), de esetében nem ismeretes olyan ábrázolás, ahol mérésre alkalmas eszközt tart kezében.

A mérőeszköz attribútumként megjelenik viszont Polyhymnia/Polümnia múzsához köthetően (Britannica, n.d.), akit bár a himnikus költészet védnökeként tiszteltek elsősorban, de neki tulajdonították a geometria feltalálását¹³, és őt is összefüggésbe hozták a mezőgazdaság feltalálásával is. Erre a kapcsolatra szintén van vizuális és egyéb bizonyítékunk (Bolonyai, 2020).

A tapasztalat szerint a keresztény mitológiához köthető szimbólumok kevésbé viszik előre jelen vizsgálatunkat, de megjegyzendő mintegy keresztény ikonológiai párhuzamként, hogy a hét szabad művészetben a Geometriát jelképező nőalak kezében látható vonalzó¹⁵, sőt a 18. században a földmérők, vízmérnökök megnevezésére épp a geometria szó volt használatos.

A gyermek

A legrejtélyesebb alak a kompozícióban az ásót tartó gyermek. Az ásó a földműveléssel foglalkozó kultúrákban a férfierő jelképe, Rómában Saturnusz egyik jelképe (Pál & Újváry, 2001). A mezőgazdasági munkálatokhoz köthető figura azonosítására alkalmasnak kínálkozhat továbbá a Démétér-mítoszhoz kötődően Triptolemosz alakja, akit az istennő Per-

¹⁰ Hasonló folyamisten látható a Tabula generalis Marchionatus Moraviae sex circulos divisae S 37 - No. 3. térképen, amely 1716-ban készült, vagy Tolna megye Schneeman József által, 1818-ban készített térképén Mappa Comitatus Tolnensis MNL TML XV 3 T. 163.

¹¹ pl. Pompeji, freskó (Raddato, 2016)

¹³ Polyhymnia a himnusz-költészet múzsájaként ismeretes. Általában lepelbe burkolózó, oszlopon támaszkodó nőként ábrázolják, aki ujját szájára téve gondolkodik. Az elmélyült gondolkodás okán jelenhetett meg az az elképzelés is, hogy Polyhymnia találta fel a geometriát. Egy Tolna megyét ábrázoló 1818-as térképen is megjelenik alakja: Mappa Comitatus Tolnensis MNL TML XV 3 T. 163

¹⁵ Az egyik legismertebb ábrázolás Herrad von Lansberg Hortus deliciarum (1180) című művének miniatúrája.

szephonét keresve megtanított a mezőgazdaságra, ám az ő esetében a legelterjedtebb ábrázolás az ifjú emberként, sárkányfogaton ülve vagy gabonászsákkal történt¹⁶. Más legendák szerint Polyhymnia gyermeke Démétér első papja, a mezőgazdaságot feltaláló Triptolemosz volt (Britannica, n.d.), de a papi mivolta ebben az esetben is inkább a felnőtt férfiként való ábrázolást feltételezné. Ugyanakkor mivel más lehetőség görög-római mitológiai személyként való azonosítására nem adódik, így felmerül magyarázatként az is, hogy alakja a megkezdett folyószabályozás, a mezőgazdasági megmunkálásra alkalmas területek szimbóluma, melynek megalkotásához Vertics itt is több mitológiai alak jellemzőit dolgozta össze.

A legvalószínűbb összességében, hogy a „B” térképen egy antik motívumokra, mítoszokra épített jelenetet láthatunk, amely egyéni módon értelmezi a termékenységhez, mezőgazdasági munkálatokhoz és matematikai készségekhez kapcsolható alakokat. A kínáló Poszeidón-Szturnusz-folyamisten, Démétér-Polyhymnia, valamint a két nőalakkal kapcsolatban felmerülő Triptolemosz-ábrázolás egy életképhez közelítő illusztrációt eredményezett több, hasonló hatáskörű alak összedolgozásával, mindvégig szem előtt tartva a térkép eredeti témáját, a Sárvíz szabályozási munkálatait és az abból fakadó mezőgazdasági eredményeket. Ez az önállóság, a mód, ahogy Vertics a klasszikus elemeket megtartva összedolgozza a történeteket, modernebb, a romantikához közelítő látásmódot sejtet az „A” térkép illusztrációjához viszonyítva.

Összegzés

A Bóhm Ferenc eredetije alapján Vertics Ferenc által 1792-ben, illetve akörül készült térképeinek illusztrációiról tehát megállapíthatjuk, hogy az „A” térképen a görög Pán története elevenedik meg. Ezzel szemben a „B” térkép, bár mitológiai eredetűnek tekinthető, nem magyarázható egyetlen mítosszal, sőt, már az alakok azonosítása is nehézségekbe ütközik. A képen szereplő férfialak a Sárvíz folyamisteneként vagy Szturnuszként értelmezhető, míg a nőalak Démétérként vagy Polyhymniaként. A Szturnusz-Polyhymnia párosításra ugyanakkor a reneszánszban is volt példa (Bolonyai, 2020). A gyermekalak Triptolemoszként kevésbé, növekvő Szturnuszként való értelmezése inkább elfogadható. A „B” térkép kevésbé egyértelmű szereplői esetében a feltételezett alakok eltérő mértékben ugyan, de valamennyien köthetők a termékenységhez, valamint mezőgazdasági munkálatokhoz, azaz olyan emberi tevékenységekhez, amelyek szigorúan meghatározott, periodikusan ismétlődő keretek közt történnek. Így a második illusztráció hangsúlya egyértelműen a zabolátlan természet felett diadalt arató ember tevékenységén van, azaz mitológiai előképek segítségével értelmezhető az eredményes folyószabályozás részletgazdag és grandiózus allegóriájaként is.

Mindezek után, végkövetkeztetésként megfogalmazhatjuk, hogy Vertics Ferencben olyan tehetséges rajzoló tisztelhetünk, aki nemcsak a térképészeti-mérnöki munkák elkészítéséhez értett, hanem a szabadkézi rajzok kivitelezésében is gyakorlattal és kellő

¹⁶ Az attribútumai között szeker, valamint gabonaszák szerepel, ásóval, más mezőgazdasági munkálatok végzésére alkalmas eszközzel való ábrázolása nem ismeretes.

fantáziával bírt. A szabadkézi rajzban mutatott tehetsége mély klasszikus irodalmi-mitológiai tudással párosulva két olyan alkotást eredményezett, amelyek egymás párdarabjai, és amelyek tükrözik a készítő vélekedését a szabályozási munkálatok jelentőségével kapcsolatban. Az „A” térképen látható jelenet egyszerre utal a természet ősi, vad erőinek, esetünkben a Sárvíz folyónak megzabolázhatatlan természetére és arra, hogy ezt az erőt a megfelelő személyek mégis meghódolásra, megadásra készíthetik: a Sigray-címer unikornisa által elindíthatott gondolatmenetből így válik érthetővé Pán történetének megjelenítése.

Miután a „B” térkép másolati évszáma csak feltételezett, így a további értelmezésnél figyelembe vehetjük, hogy az 1792-től eltelt időben Verticsnek akár Tolna megyében, akár másutt végzett munkái során volt lehetősége megtapasztalni a folyószabályozások mezőgazdasági fejlődésben betöltött progresszív szerepét. Így a „B” térképen már nem az ősi természet vad ereje jelenik meg hangsúlyos elemként, hanem azt a békés, civilizált, részben épített világban, a folyószabályozás eredményeként létrejövő idilli állapotot láthatjuk, amelynek középpontjában a mezőgazdasági tevékenységek egyes mozzanatai jelennek meg. Bár ebben a humanizált környezetben van lehetőségünk párhuzamot felfedezni a görög-római mitológia szereplőivel, az „A” térképtől eltérően az egyértelmű azonosításra még sincs lehetőségünk. Ez felveti annak lehetőségét is, hogy a szereplők bár mitológiai előképpel bírnak, inkább olyan allegorikus alakok, akik a mezőgazdaságot, az általában vett mérnöki tevékenységet és a „növekedésnek indult” folyószabályozást, a megművelhető földterületeken végzett mezőgazdasági munkálatokat jelképezik.

Mindezek egyszerre jelenthetik, hogy a térképész-illusztrátor szándékosan szakadt el az általa ismert konvencióktól, hiszen olyan térképet látott el összetett interpretációra alkalmas ábrával két ízben is, amelyet általában nem szoktak ilyen gondosan kivitelezett és átgondolt kompozícióval díszíteni, és jelentheti szakmai öntudatának kifejeződését is. Azt sugallja, hogy Vertics pontosan ismerte Böhm Ferenc elméleti-gyakorlati, valamint a saját gyakorlati munkájának jelentőségét. Ezáltal tehát a két illusztráció Vertics szakmai hitvallásaként, és a Böhm munkája előtti tiszteletadásként is értelmezhető.

A tanulmányhoz kapcsolódóan az MNL TML honlapján Térképek titkai címmel virtuális kiállítás érhető el, amely a ThingLink alkalmazásával elsősorban a középiskolás korosztálynak készült, amely a levéltár honlapjáról is elérhető a Térképek titkai – Vertics Ferenc két térképe címmel (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára, 2021). Jelen tanulmány egyúttal a virtuális kiállítás „tanári háttéranyaga” is, melynek célja, hogy a középiskolákban tanító, oktató pedagógusoknak inspirációt nyújtson a téma interdiszciplináris bemutatására.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani a művészettörténeti konzultációért Fuksz Márta néprajzos muzeológusnak (Wosinsky Mór Megyei Múzeum), Serfőző Szabolcs PhD. művészettörténész szakmuzeológusnak (Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok) és Zöldi-Birkás Éva múzeumpedagógusnak (Szépművészeti Múzeum), aki a képi források tematikus kutatásával is segítségemre volt.

Bibliográfia

- Andrásfalvy, B. (1976). Halászat. A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In K. Balogh J. (Szerk.), *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. 7 (pp. 159-178). Tolna megyei Tanács Levéltára
- Babai, D. (2010). Fejezetek a Sárvíz-völgy történetéből. In Molnár, Cs., Molnár, Zs., & Varga, A. (Szerk.), „*Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében teremt.*” Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túra-füzetből 2003-2009 (pp. 391-398). MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete.
- Basics, B. (1998). Történeti ikonográfia. Bertényi I. (Szerk.), *A történelem segédtudományai*. (pp. 40-50) Pannonica-Osiris.
- Bolonyai, G. (2020). A görög költők tízes kánonja a Corvina-könyvtárban. Naldo Naldi De laudibus augustae bibliothecae carmina című művének értelmezéséhez. *Magyar Könyvszemle*, 136(2), 97-124.
- Britannica (n.d.). *Polymnia*. <https://www.britannica.com/topic/Polymnia>. (Letöltés dátuma: 2021. 03. 07.)
- Csergheő, G. (1890). Az Apaffyak, Rhédeyek és Wesselényiek legrégebb ismert címerei. (Adalék Erdély heraldikájához.). *Turul*, 8(2), 83-86.
- Doby, A. (1883). A Wesselényi család legrégebb címere. *Turul*, 1(1), 49-50.
- Dóka, K. (1979). Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században. In K. Balogh J. (Szerk.), *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 9. (pp. 229-245.). Tolna megyei Tanács Levéltára.
- Fejérpataky, L. (1888). A Petneházy-család XV. századi címeres levelei. *Turul*, 6(2), 66.
- Fischerné Dárdai, Á. (2009). Ikonológiai és ikonográfiai szempontok a tankönyvi képek megítéléséhez. In Kokovai, Sz. (Szerk.), *Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére* (pp. 95-107). Pécsi Tudományegyetem Könyvtára.
- Grabarits, I. (2016). Gyógyszerészeti kultúra Magyarországon. In Kapronczay, K., & Kapronczay, K., & Bodorné, Sipos Á. (Szerk.), *Fejezetek a magyar gyógyszerészet történetéből* (pp. 7-34). Johan Béla Alapítvány – Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet.
- Graves, R. (1970). *A görög mítoszok. I.* Európa Könyvkiadó.
- Gyulai, É. (1997). Négyesi Szepessy János (+1746) és Zsigmond (+1768) halotti zászlója a Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteményében. In Veres L., & Viga Gy. (Szerk.), *A Herman Ottó Múzeum évkönyve 35-36.* (pp. 193-221). Herman Ottó Múzeum
- Gyulai, É. (2008). A Szapolyai-címer változatai a 15-16. században. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 13(3), 125-163.
- Halász, G., & Annási, F. (2011). *Az oktatási rendszerek elméleti alapjai. A kulturális reprodukció.* Digitális Tankönyvtár.
- Hoppál, M. (1988). Jelképek a kultúrában. Szerkesztői bevezető. In Hoppál M., Jankovics M., Nagy A., & Szemadám Gy.: *Jelképtár*. (pp. 5-15). Helikon Kiadó.
- Hoppál, M., Jankovics, M., Nagy, A., & Szemadám, Gy. (1988). *Jelképtár*. Helikon Kiadó.
- Kőszeghy S. (1910). Sigray. In Borovszky S. (Szerk.), *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I. Pest vármegye nemes családai*. 480. Országos Monografia Társaság.
- Kun, L. (ford.).(1979). Bél Mátyás Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből Tolna megye leírása. In K. Balogh J. (Szerk.), *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. (9) (pp. 327-364). Tolna megyei Tanács Levéltára.
- Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára. (2021.05.12.) *Térképek titkai – Vertics Ferenc két térképe*. https://mnl.gov.hu/mnl/tml/hirek/terkepek_titkai_vertics_ferenc_ket_terkepe
- Malczovich, L. (1888). Adatok a címertani egyszarvú képéhez. *Turul*, 6(1), 168-173.
- Pál, J., & Újváry, E. (2001). *Szimbólumtár*. Balassi Kiadó.
- Pukánszky B., & Németh A. (szerk.). (1997). *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Papp-Váry, Á. (2012). Az elméleti térképészet irányzatai. *Földrajzi Közlemények*, 136 (1) 66-76.
- Raddato, C. (2016, Dec. 14.). Saturn. *World History Encyclopedia*. <https://www.ancient.eu/image/6159/saturn/>
- Schönherr, Gy. (1895). Az Eresztvényi család címeres levele 1414. évből. *Turul*, 13(3), 110-113.
- Tevan, A. (1984). Az illusztrált könyv. *A könyv évezredes útja*. Gondolat Kiadó.
- Theoi Project (n.d.). *PAN*. <https://www.theoi.com/Georgikos/Pan.html>. (Letöltés dátuma: 2021. 03. 07.)

Virág, Á. (2005). A Sió és mellékvizei szabályozásának első tervei. In Szlávik L. (Szerk.), *Vízügyi Közlemények*. 87. *A Balaton. Különszám* (pp. 329-364). Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Kutató Intézet KHT.

Levéltári források:

BV a 104 Gouvernement General de Bretagne, sive Ducatus Britanniae Minoris Superioris et Inferioris (Had-történeti Intézet és Múzeum)

MNL TML XV 3T 98 Mappa terreni possessionis Lengyel (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 130 Mapa Sárvizium per Comitatum Tolnensem (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 131 Mappa Sárvizium per Comitatum Tolnensem (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 133 Mappa paludum Sárvizianarum per comitatus Vespremiensem, Albensem et Tolnensem (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 163 Mappa Comitatus Tolnensis (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 214 Mappa geographica exhibens fluvium Kapos per comitatum Tolnensem (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

S37 No. 3. Tabula generalis Marchionatus Moraviae sex circulos divisae (Magyar Nemzeti Levéltár)